

Bewoners-voor-bewoners- initiatieven in de energietransitie

Literatuuronderzoek naar werkzame mechanismen,
effectiviteit en impact

Ruud Dorenbos, Saskia Buitelaar,

Merel Ooms en Emre Can

Uitgave

Platform31
Den Haag, december 2020

Auteurs: Ruud Dorenbos, Saskia Buitelaar, Merel Ooms en Emre Can

Coverfoto: Alex Schröder

Redactie: Platform31

Platform31

Kennis- en netwerkorganisatie Platform31 ziet de trends in stad en regio. We verbinden beleid, praktijk en wetenschap rondom actuele vraagstukken en komen tot een aanpak waarmee bestuurders, beleidsmakers en uitvoerders direct aan de slag kunnen. De oplossingen houden we niet voor onszelf: iedereen profiteert mee van de resultaten.

Postbus 30833, 2500 GV Den Haag
www.platform31.nl

Hoewel grote zorgvuldigheid is betracht bij het samenstellen van dit rapport, aanvaarden Platform31 en de betrokkenen geen enkele aansprakelijkheid uit welke hoofde dan ook voor het gebruik van de in deze publicatie vermelde gegevens. Alles uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar worden gemaakt mits de bron wordt vermeld.

Inhoud

1 Aanleiding en vraagstelling	4	
2 Definitie en onderzoeksmethode	5	
2.1 Definitie effectiviteit en impact	5	
2.2 Realist review methode en programmatheorie	5	
3 Resultaten	7	
3.1 Algemene resultaten literatuuronderzoek	7	
3.2 Succesvolle mechanismen binnen BvB-initiatieven	8	
3.2.1 Sociale netwerken	8	
3.2.2 Aansluiten bij wat leeft	10	
3.2.3 Inzet hulpbronnen	11	
3.3 Uitkomsten	14	
3.4 Randvoorwaarden	14	
3.4.1 Technische randvoorwaarden	14	
3.4.2 Financiële randvoorwaarden	16	
3.4.3 Beleidscontext en juridische randvoorwaarden	16	
3.5 Mechanismen en randvoorwaarden uit andere domeinen	17	3
3.5.1 Professionele organisatiestructuur	17	
3.5.2 Draagvlak voor zorgcoöperaties	18	
3.5.3 Knelpunten burgerinitiatieven in de zorg	19	
3.5.4 De rol van overheidsinstanties	19	
4 Conclusies	21	

1 Aanleiding en vraagstelling

Het is belangrijk dat bewoners mee kunnen beslissen over wat er in relatie tot de energietransitie staat te gebeuren in en aan hun woning en in hun wijk. Het Klimaatakkoord schrijft dit voor en ook in de Omgevingswet is participatie een belangrijke pijler onder besluiten die van invloed zijn op de leefomgeving. In heel Nederland zijn al bewoners op uiteenlopende manieren (al dan niet actief) betrokken bij de verduurzaming van hun woning en woonomgeving. Interessant zijn de wat wij hier 'bewoners-voor-bewoners-initiatieven (BvB-initiatieven) noemen. In deze notitie definiëren we BvB-initiatieven in de energietransitie als groepen bewoners die in collectief verband werken aan verduurzaming van hun woonomgeving. Bewoners zetten zich hierbij mede in voor andere bewoners.¹

Het belang van betrokkenheid van bewoners in relatie tot de energietransitie lijkt groot. Uit onderzoek komt naar voren dat een boodschap vaak beter overkomt als bewoners het van hun burens horen, in plaats van de gemeente of een anonieme organisatie. Dit is interessant voor onder andere overheden die onderzoeken hoe zij de energietransitie kunnen versnellen. Bij BvB-initiatieven draait het vaak om het creëren van draagvlak, betrokkenheid (maar ook om het actief meewerken), sociale samenhang e.d. én het koppelen aan andere vraagstukken of belangen op wijkniveau. Onduidelijk is echter nog wat de effectiviteit en impact van BvB-initiatieven is, en wat precies maakt dat een initiatief effect heeft. Het is van belang om hier zicht op te hebben, zodat je enerzijds kunt verantwoorden waarom je als overheid inzet op het stimuleren van bewonersinitiatieven en welk effect je hiervan verwacht. En anderzijds zodat je weet welke processen je dan kunt stimuleren, zoals het vormen van sterke sociale netwerken in een wijk. Daarom staat in dit literatuuronderzoek de volgende vraag centraal: wat zegt (wetenschappelijk) onderzoek over de effectiviteit (leidt het initiatief tot de realisatie van de gestelde doelstellingen) én over de impact van BvB-initiatieven (wordt bijvoorbeeld de betrokkenheid en inzet van bewoners gestimuleerd, leidt het tot een versnelling van warmtetransitie)? Ook zal ingegaan worden op de vraag welke mechanismen werkzaam zijn bij BvB-initiatieven.

4

¹ Hoofdstuk 3 bespreekt kort de verschillende typologieën van BvB-initiatieven.

2 Definitie en onderzoeksmethode

2.1 Definitie effectiviteit en impact

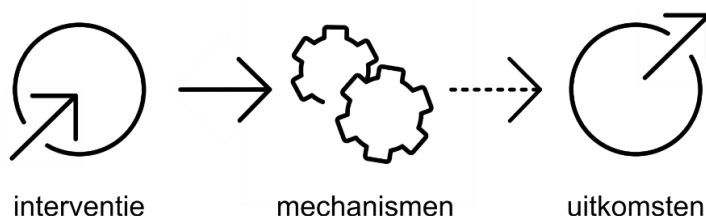
Onder 'effectiviteit' (doeltreffendheid) verstaan wij hier de mate waarin de doelstellingen van een BvB-initiatief dankzij de activiteiten (interventies, instrumenten) van de betrokken bewoners (en eventueel andere betrokken partijen) worden gerealiseerd. Onder 'impact' verstaan wij de uiteindelijk bereikte veranderingen in de woonomgeving (of breder: in de maatschappij) die van BvB-initiatieven zijn uitgegaan, zoals de hoeveelheid duurzaam opgewekte energie, bespaarde energie of vergroting van het bewustzijn van of draagvlak voor de energietransitie bij andere bewoners.

2.2 Realist review methode en programmatheorie

Een methode voor literatuuronderzoek die goed past bij de centrale vraag die we verkennen, is de 'Realist Review' methode. Hierbij wordt in de literatuur en met experts een verklaring gezocht voor waarom een bepaalde interventie X leidt tot een bepaalde uitkomst Y, door te onderzoeken welke mechanismen voor deze uitkomst zorgen. Hiermee 'open je de *black box*' tussen interventie en uitkomst. Deze methode wordt gebruikt voor complexe interventies. Er wordt daarvoor eerst een onderzoeksvraag en vervolgens een programmatheorie opgesteld, op basis van veronderstellingen uit literatuur en praktijk. Deze programmatheorie geeft aan welke relaties je verwacht tussen de interventie, de verklarende mechanismen en de uitkomsten. Daarnaast worden factoren toegevoegd die in de context van een interventie een rol spelen. Vervolgens wordt in de literatuur 'bewijsmateriaal' gezocht voor individuele relaties tussen een mechanisme en een uitkomst. Daarmee kan worden vastgesteld dat dit een (deel)verklaring is. Ten slotte wordt aanvullende feedback gevraagd van experts uit wetenschap en praktijk, waarmee naar meer bewijsmateriaal wordt gezocht. Deze feedback wordt uiteengezet in een apart reflectiedocument. Voor dit onderzoek is een lichte variant van deze methode gebruikt, waarbij we vooral mechanismen in kaart brachten op basis van literatuur en gesprekken met experts. Het was niet mogelijk om individuele relaties te achterhalen op basis van de beschikbare kennis.

5

Figuur 1 geeft de structuur van een programmatheorie weer. Een BvB-initiatief kan gezien worden als een 'interventie' om te stimuleren dat de doelgroep 'bewoners' op allerlei manieren betrokken wordt bij de energietransitie. De effecten van het initiatief zijn dan de 'uitkomsten'. De elementen die zouden kunnen verklaren waarom het initiatief tot die effecten heeft geleid, zijn de 'mechanismen'.

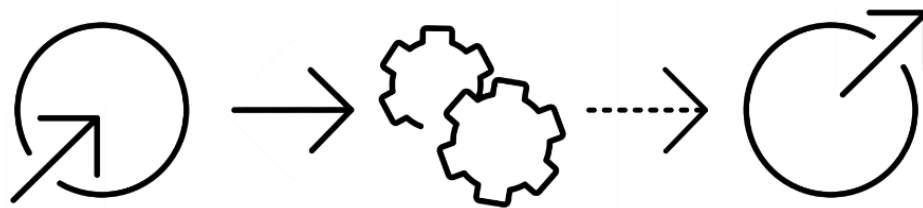

Figuur 1 Structuur van een programmatheorie

In Figuur 2 is een programmatheorie opgesteld op basis van de in dit literatuuronderzoek gevonden werkzame mechanismen. Deze worden in hoofdstuk 3 verder toegelicht. Buiten de programmatheorie om speelt de context waarin het initiatief zich begeeft, een belangrijke rol. In Figuur 2 zijn enkele contextfactoren opgenomen die in de literatuur over BvB-initiatieven worden vermeld als invloedrijk. In hoofdstuk 3 wordt verder ingegaan op contextuele randvoorwaarden die een faciliterende of juist belemmerende werking op initiatieven kunnen hebben. BvB-initiatieven opereren niet in een vacuüm: allerlei elementen beïnvloeden een initiatief van buitenaf, zonder dat de initiatiefnemers daar iets aan kunnen doen. De in hoofdstuk 3 genoemde randvoorwaarden zijn niet uitputtend, maar geven slechts een indicatie. Op alle schaalniveaus kan een BvB-initiatief worden beïnvloed:

- Landelijke context: algemene opvattingen over de energietransitie, prijs van energie, economische situatie (bijv. coronacrisis), gevoelde urgentie voor energietransitie, houding en acties politieke leiders;
- Lokale context: houding en beleid van de gemeente ten opzichte van bewonersinitiatieven, feitelijke omstandigheden, zoals fysieke staat en demografie van de wijk;
- Individuele context: geslacht, leeftijd, sociaaleconomische status, opleidingsniveau, politieke voorkeur, professionele achtergrond.

6

interventie

mechanismen

uitkomsten

Bewoners-voor-bewoners-initiatief

= groep bewoners die in collectief verband werkt aan verduurzaming van hun woonomgeving

1. Sociale netwerken
sociale beïnvloeding, nabijheid, op elkaar lijken, vertrouwen, enthousiasme, koplopers/ambassadeurs, hechte netwerken, connecties

2. Aansluiten bij wat leeft
persoonlijk, maatwerk; aansluiten bij: bewoners, waarden en referentiekaders; banden met lokale gemeenschap en overheid

3. Inzet hulpbronnen
sociaal kapitaal, contact en steun gemeente, competenties deelnemers, externe en organisatorische hulpbronnen, formalisatie

1. Duurzame opwek energie en energiebesparing

2. Bewustwording en draagvlak

3. Andere maatschappelijke waarden

sociale innovatie, maatschappelijke borging, ondersteuning actief burgerschap

Context

- **Technische randvoorwaarden** (technische ondersteuning, toegankelijke en betaalbare producten)
- **Financiële randvoorwaarden** (financiële arrangementen voor bewoners en initiatieven)
- **Beleidscontext** (faciliterende overheidsinstanties, capaciteit lokale overheid)

Figuur 2 Programmatheorie bewoners-voor-bewoners-initiatieven

3 Resultaten

3.1 Algemene resultaten literatuuronderzoek

Om het effect en de impact van Bewoners-voor-Bewonersinitiatieven te achterhalen, is het eerst van belang om te weten in welke vormen zij bestaan en welke doelen zij nastreven. In een eerste verkenning van ongeveer vijftintig BvB-initiatieven werd duidelijk dat de initiatieven veel verschillende vormen aan kunnen nemen. Verder ontstond het beeld dat de initiatieven verschillende doelstellingen hebben, die minstens even divers zijn. Deze doelstellingen maken BvB-initiatieven kenbaar in hun jaarverslagen en/of websites. Er is een breed palet van doelstellingen, variërend van zeer abstract tot uiterst nauwkeurig. Zo zijn er veel initiatieven die een vrij brede formulering kiezen in hun doelstellingen, bijvoorbeeld 'minder energie verbruiken in het dorp', 'energie zo veel mogelijk in het dorp opwekken' en (nog algemener) 'de energietransitie versnellen'. Een ander voorbeeld van meer abstracte doelstellingen zijn 'het energieneutraal/groener/duurzamer maken van een gebied, dorp of wijk' of 'mensen motiveren om duurzame maatregelen te nemen voor hun huis'. In deze gevallen wordt zelden een tijdsdoel gesteld en nog minder vaak wordt gemeld of en wanneer de doelstelling is volbracht. Enkele van de bekeken BvB-initiatieven hebben nauwkeuriger geformuleerde doelstellingen (meer SMART), zoals het realiseren van zonnepanelen op 500 woningen, een x-aantal energieadviezen geven aan bewoners of het (in samenwerking met de lokale overheid) aanleggen van een warmtenet binnen tien jaar. Soms, maar zeker niet altijd, komt het initiatief terug op de gestelde doelstelling (bijvoorbeeld in een jaarverslag) om aan te geven of deze wel of niet is behaald.

Kader 1 Typen BvB-initiatieven

7

Zoals in de inleiding aangegeven, worden in deze notitie BvB-initiatieven (in de energietransitie) gedefinieerd als groepen burgers die in collectief verband werken aan verduurzaming van hun woonomgeving. Deze definiëring nemen we over van de Lokale Energie Monitor², waar BvB-initiatieven 'burger collectieven' worden genoemd. Binnen BvB-initiatieven zijn verschillende typen te onderscheiden:

- Bewonersinitiatieven zonder een rechtsvorm, meestal actief in buurten en wijken, met een focus op het activeren van medebewoners en het verduurzamen van woningen;*
- Initiatieven met een rechtsvorm, meestal een coöperatie, soms een stichting of vereniging. Dit type houdt zich, net als de eerste variant, bezig met energiebesparing en het activeren van bewoners, maar ook met opwekking, levering en adviesdiensten. Dit type is nader te onderscheiden in: a.) lokale (wind)energiecoöperaties met een brede energiedoelstelling en b.) productiecoöperaties gericht op energieproductie.*

Het literatuuronderzoek richt zich niet specifiek op één type BvB-initiatief. Ook de studies en onderzoeken die voor literatuuronderzoek zijn bekeken, richtten zich vaak niet op een specifiek type. Hoewel het literatuuronderzoek zich daarmee richt op een breder palet aan BvB-initiatieven, claimen wij niet het hele spectrum aan randvoorwaarden en mechanismen benoemd te hebben die van belang zijn voor alle typen BvB-initiatieven. Onze inschatting is dat de resultaten van het literatuuronderzoek meer van toepassing zijn op kleinere en middelgrote BvB-initiatieven dan op, bijvoorbeeld, grote, langlopende windcoöperaties die zijn uitgegroeid tot burgergeleide ondernemingen (zoals Zeeuwind en Deltawind) met enkele duizenden leden.

² Schwencke, A.M. (2019). Lokale Energiemonitor 2019.

Wij hebben in de literatuur weinig resultaten van (wetenschappelijk) onderzoek gevonden waarin de effectiviteit van BvB-initiatieven in de energietransitie centraal staat.³ Over de relatie tussen de verschillende mechanismen BvB-initiatieven en het succes van de initiatieven is weinig bekend, met name als succes wordt gedefinieerd als het behalen van de doelstelling. Er is wel onderzoek waarin de mechanismen (bouwstenen) binnen BvB-initiatieven centraal staan, d.w.z. er is voor een aantal BvB-initiatieven bekend of deze mechanismen succesvol waren, niet met betrekking tot het behalen van vooraf gestelde doelstellingen, maar hoe het mechanisme 'an sich' werkt. Er zijn ook geen resultaten van (wetenschappelijk) onderzoek bekend waarin wordt ingegaan op de impact van BvB-initiatieven in de energietransitie. De Lokale Energie Monitor geeft wel informatie over de totale impact van energiecoöperaties (zie kader 2).

Kader 2 Impact van BvB-initiatieven: de Lokale Energie Monitor

De totale impact van een specifieke groep BvB-initiatieven, namelijk energiecoöperaties, wordt bijgehouden door de Lokale Energie Monitor, door middel van vragenlijsten en gesprekken. In 2019 zijn er bijna 600 energiecoöperaties in Nederland.⁴ Het totale aantal actieve burgers dat deelneemt aan de energietransitie via een coöperatie en/of crowdfundingplatform schat de Lokale Energie Monitor op bijna 85 duizend, oftewel 1 procent van alle huishoudens in Nederland. Zij bereiken een grote groep bewoners met wervingscampagnes, collectieve inkoopacties, besparingsacties en andere activiteiten. Bijna een kwart miljoen huishoudens ontvangt in 2019 coöperatief opgewekte stroom. De totale impact van de opwek van duurzame energie door energiecoöperaties ontwikkelt zich snel. Dit is voor zonne-energie gegaan van 7 MWp in 2015 naar 118,5 MWp in 2019 – dat is 17 keer zoveel. Bij wind gaat het om bijna 3 keer zoveel, van 76,4 MW naar 192,7 MW in 2019.⁵ Uit case studies van Platform31 en HIERopgewekt blijkt dat de initiatieven gemiddeld een actieve groep bewoners van tien tot twintig personen hebben. En dat initiatieven hun direct en indirect bereik op gemiddeld vijftig procent van de bevolking (in een wijk) inschatten.⁶

8

Het bestuderen van de literatuur hebben we grotendeels beperkt tot studies naar BvB-initiatieven op het gebied van de energietransitie. In dit hoofdstuk gaan we ook kort in op studies naar bewonersinitiatieven in andere domeinen, zoals in de zorg. De mechanismen uit andere domeinen zijn niet simpelweg te vertalen naar het domein van de energietransitie, wel bieden ze nuttig vergelijkingsmateriaal.

3.2 Succesvolle mechanismen binnen BvB-initiatieven

De in de literatuur gevonden mechanismen die invloed lijken te hebben op het succes van BvB-initiatieven, zijn onder te verdelen in drie hoofdmechanismen: 'sociale netwerken', 'aansluiten bij wat leeft' en 'inzet hulpbronnen'. Daaronder vallen verschillende submechanismen, die hieronder verder worden beschreven.

3.2.1 Sociale netwerken

Sociale beïnvloeding

Veruit het meest besproken mechanisme van BvB-initiatieven is 'een hecht sociaal netwerk', en dan in het bijzonder hoe dit netwerk sociale beïnvloeding uitoefent op mede-buurtbewoners. In een wijk of buurt met een grote mate van sociale cohesie sluiten bewoners eerder bij een bewonersinitiatief aan en

³ In deze memo gaan we niet in op de vraag hoe effectiviteit (en impact) gemeten kan worden.

⁴ Schwencke, A.M. (2019). Lokale Energiemonitor 2019.

⁵ Idem.

⁶ Schöne, S., Schuurs, R. & Van den Akker, D. (2019). Bewonersinitiatieven en gemeenten in de lokale warmtetransitie - succesfactoren voor samenwerking. Platform31 en HIERopgewekt

nemen daarmee ook deel aan de energietransitie. In een publicatie van DRIFT⁷ wordt onderzoek aangehaald, dat aangeeft dat andersom ‘het willen vergroten van de sociale cohesie’ ook een reden voor mensen is om actief te worden in een energiecoöperatie. Bovendien wordt een initiatief eerder geaccepteerd door buurtbewoners als er sprake is van sociale cohesie.⁸

In vier onderzoeken naar overwegingen van bewoners om hun woning wel of niet aardgasvrij te maken (door interviews, enquêtes, groepsgesprekken en deskresearch), uitgevoerd in opdracht van het Overlegorgaan Fysieke Leefomgeving (OFL) in 2019⁹, wordt dit sociale aspect beschreven als de meest genoemde reden voor bewoners om aardgasvrij te gaan.¹⁰ Bewoners die zich voortbewegen binnen hechte sociale netwerken, hebben een sterk gemeenschapsgevoel en trekken graag samen op. Zij delen ervaringen, meningen, raad en advies met andere buurtbewoners en zijn hierdoor vatbaar voor sociale beïnvloeding en sluiten zich zodoende eerder aan bij een BvB-initiatief.

In een netwerkanalyse¹¹ in een sociale huurflat bij dertig bewoners wordt ook uiteengezet waarom het sociale netwerk van initiatieven zo belangrijk is.¹² De overkoepelende reden is dat collectief gedrag tot stand komt doordat mensen gedrag overnemen van hun sociale contacten, via sociale beïnvloeding. Bewoners worden beïnvloed door anderen die op hen lijken en door mensen die dichtbij hen wonen. Dat laatste effect is interessant: door beïnvloeding van burens zullen bewoners zich eerder aansluiten bij een BvB-initiatief en het daarmee succesvoller maken. Dit effect wordt onderschreven door een onderzoek naar de spreiding van zonnepanelen bij 576 duizend huishoudens in Duitsland.¹³ Dit onderzoek stelt dat bewoners andere bewoners imiteren die dichtbij hen in de buurt wonen: er is een effect van imitatie en nabijheid op de verspreiding van zonnepanelen. Bewoners worden mond-tot-mond geïnformeerd en zien bij hun burens de werkende technologie in actie, wat een goede reden is om ook aan te sluiten bij het initiatief.

9

Dr. Beau Warbroek schreef zijn proefschrift over de succesfactoren van energiecoöperaties in Friesland.¹⁴ Ook hierin komt het belang van sociale beïnvloeding naar voren. Warbroek stelt dat factoren een belangrijke rol spelen, die liggen in de interactie tussen energiecoöperaties en de lokale omgeving. Hierbij kun je denken aan een hecht netwerk in de wijk, waardoor vrijwilligers, klanten, dakeigenaren en investeerders zich aansluiten bij het initiatief. Of bijvoorbeeld goede connecties met lokale instituties, zoals het wijkpanel en de dorpsraad, wat vooral bij de opstart van energiecoöperaties van belang bleek.

Koplopers en ambassadeurs

Sociale beïnvloeding kan door familie of vrienden plaatsvinden, maar ook door buurtgenoten die actief zijn in een BvB-initiatief. Dit zijn de koplopers of ambassadeurs die de dragende kracht zijn van bewonersinitiatieven. Zij worden ook wel ‘maatschappelijk entrepreneurs’ genoemd.¹⁵ Bewoners nemen graag dingen over van hun medebewoners, maar daarvoor moeten wel enkele koplopers aanwezig zijn om hen te overtuigen (en vaak ook als eerste de stap te zetten). In een onderzoek van Happy Together

⁷ Beers, Oxenaar & Notermans (2019). *Burgers, overheden, en de transitie naar aardgasvrije wijken*. DRIFT.

⁸ Boon & Dieperink (2014). *Local civil society based renewable energy organisations in the Netherlands: Exploring the factors that stimulate their emergence and development*. Green Bean Solutions, Universiteit Utrecht.

⁹ Vier onderzoeken met verschillende onderzoeksmethoden; deskresearch, interviews, enquêtes, groepsgesprekken en postersessies. Rademaker et al. (2019), Van der Linden et al. (2019), Roodenrijs et al. (2019) en Van Dijk et al. (2019).

¹⁰ Hierbij moet wel worden opgemerkt dat in de onderzoeken geen individuele BvB-initiatieven zijn onderzocht.

¹¹ Het doel van netwerkanalyses is om de interactiepatronen tussen bepaalde actoren (in dit geval bewoners van een huurflat) bloot te leggen.

¹² Ligterink, Kleijwegt & Van de Rijt (2019). *De mobiliseerbaarheid van huurflatbewoners voor de energietransitie*. Universiteit Utrecht.

¹³ Rode & Weber (2016) *Does localized imitation drive technology adoption? A case study on rooftop photovoltaic systems in Germany*. TU Darmstadt, TU Berlin.

¹⁴ Warbroek (2019). *The Grassroots Energy Transition: The Success and Governance of Local Low-Carbon Energy Initiatives*. Universiteit Twente, Provincie Fryslân.

¹⁵ Oude Vrielink, M. & Van de Wijdeven, T. (2008). *Bewonersinitiatieven: een prachtkans voor wijken?*

(i.o.v. OFL)¹⁶ naar beweegreden om de stap naar aardgasvrij te maken (111 enquêtes, tien diepte-interviews) wordt de rol van deze groep koplopers benadrukt. Het onderzoek beschrijft dat de verhalen van *important others* zoals experts, familieleden, vrienden, maar ook buurtbewoners, belangrijk zijn om stappen in de energietransitie te zetten. In een onderzoek van Platform31 naar vier casussen van BvB-initiatieven de energietransitie¹⁷ wordt dit de *ambassadeursrol* van bewoners genoemd: door andere bewoners te laten zien welke klimaatmaatregelen ze namen, enthousiasmeren zij anderen om ook deel te nemen. Dit onderzoek merkt vervolgens op dat de ambassadeurs bijdragen aan de bewustwording voor de energietransitie, bijvoorbeeld door contacten met medebewoners te onderhouden en met hen samen te werken.

Een proefschrift over sociale cohesie en duurzame bewonersinitiatieven¹⁸ onderstreept bovenstaande. De onderzoeker stelt: initiatieven ontstaan om *koplopers* heen. Koplopers zijn hier initiatiefrijke bewoners en/of zakelijke professionals. Dit onderzoek gaat zelfs een stap verder en stelt dat bewoners zelden initiatief nemen vanuit zichzelf en dat dit dus van andere bewoners (koplopers) moet komen. Een casestudy naar coöperatieve bewonersinitiatieven in de warmtetransitie¹⁹ noemt de koplopers de harde kern van betrokken en actieve bewoners. Zij zijn bereid en in staat om tijd beschikbaar te maken voor het initiatief. De ervaring leert dat dit vaak gepensioneerden en zzp'ers zijn die hun tijd relatief flexibel kunnen inzetten. Sommige koplopers nemen een ambassadeursrol op zich: zij promoten het initiatief actief richting andere bewoners door bijvoorbeeld informatiebijeenkomsten te organiseren, keukentafelgesprekken te voeren en een eigen website en nieuwsbrief bij te houden. Vanwege deze contacten zijn zij goed in het betrekken van bewoners, zodat zij actief gaan bijdragen aan de energietransitie. Zij maken het bovendien mogelijk dat een grotere groep bewoners minimaal meedoet aan een initiatief, maar zij collectief toch voor actie zorgen.²⁰

10

Kortom: sociale beïnvloeding lijkt een belangrijk mechanisme binnen BvB-initiatieven. Ook zijn BvB-initiatieven gebaat bij de aanwezigheid van enkele koplopers die een ambassadeursrol op zich nemen om anderen bij het initiatief te betrekken en daardoor het initiatief verder te helpen. Deze twee factoren hebben beiden te maken met het sociale aspect van BvB-initiatieven en vallen daarom onder mechanismen die ingaan op de kracht van sociale netwerken. Of sociale beïnvloeding en de aanwezigheid van koplopers en ambassadeurs bijdraagt aan het bereiken van de doelstellingen van BvB-initiatieven, kan niet worden geconcludeerd, de besproken onderzoeken laten zich hier niet over uit.

3.2.2 Aansluiten bij wat leeft

Persoonlijke aanpak

'Aansluiten bij wat er leeft onder bewoners' is naast sociale beïnvloeding een ander mechanisme in veel BvB-initiatieven. Dit blijkt onder andere uit een casestudy naar de samenwerking tussen bewonersinitiatieven en gemeenten in de energietransitie.²¹ Doordat direct betrokkenen in BvB-initiatieven goed weten wat andere buurtbewoners belangrijk vinden en waar ze zich zorgen over

¹⁶ Rademaker, Claassen, Derksen & Aarts (2019). *Leren van bewoners met aardgas(vrijgemaakte) woningen*. Happy together i.o.v. OFL.

¹⁷ Buitelaar & Heeger (2018). *Burgerparticipatie in de warmtetransitie*. Platform31.

¹⁸ Sanders, F. C. (2014). *Duurzame Ontwikkeling door Collectief Bewonersinitiatief: Leidraad voor professionals om bewonersgroepen aan de duurzaamheidsopgave te verbinden*. TU Delft.

¹⁹ Schöne, Schuur & Van den Akker (2019). *Bewonersinitiatieven en gemeenten in de lokale warmtetransitie – succesfactoren voor samenwerking*. HIER opgewekt i.s.m. Platform31.

²⁰ Chilvers & Longhurst (2016). *Participation in Transition(s): Reconciling Public Engagements in Energy Transitions as Co-Produced, Emergent and Diverse*. University of East Anglia.

²¹ Ooms, Van den Akker & Karataş (2020) *Veranderend samenspel; Een verkenning van samenwerking tussen gemeenten en bewonersinitiatieven in de energietransitie*. Platform31.

maken, kunnen zij daarop aansluiten met een persoonlijke aanpak, en daarmee medebewoners effectief motiveren om actief te worden of een initiatief te steunen. Dit mechanisme werd ook bevestigd in een Community of Practice²², waarin het samenspel tussen bewoners en andere partijen voor een aardgasvrije wijk centraal staat. Anders dan gemeenten en andere partijen, hebben BvB-initiatieven veel kennis over de wijk en regelmatig contact met andere bewoners. Hiermee lijkt 'aansluiten bij wat leeft' een mechanisme dat gebruikt wordt om BvB-initiatieven verder te helpen. Of hiermee wordt bijgedragen aan het behalen van doelstellingen, kan niet worden geconcludeerd.

Lokale waarden en duurzame banden

Het eerdergenoemde proefschrift van Warbroek²³ refereert ook aan het belang van 'aansluiten bij wat leeft'. Het is voor energievoerders raadzaam om aan te sluiten bij de lokale waarden en referentiekaders. Hiermee kan het initiatief goed ingebed raken in een buurt. Met andere woorden: het is van belang dingen te doen, zoals men gewend is ze te doen binnen de gemeenschap.

In een casestudy naar dertien BvB-initiatieven in Noord-Nederland²⁴ komt naar voren, dat het onderhouden van sterke en duurzame banden met de lokale gemeenschap en de lokale overheid de ontwikkeling van het initiatief positief beïnvloedt. Goede banden op lokaal niveau zijn van belang om ondersteuning voor het initiatief door de gemeenschap, de lokale overheid, financiële organisaties, scholen en andere lokale instituties te realiseren. Om dit te bereiken, kunnen initiatieven inspelen op wat de lokale gemeenschap wil en hun communicatie hierop aanpassen. Aansluiten bij regionale of nationale energienetwerken kan hierbij helpen. Sommige energievoerders zijn bijvoorbeeld aangesloten bij overkoepelende netwerken die ondersteuning, inspiratie en informatie verschaffen, bijvoorbeeld in het communiceren met de lokale gemeenschap of overheid.

11

Samengevat is 'aansluiten bij wat leeft' een mechanisme waarmee BvB-initiatieven een connectie weten te maken met de omgeving. Deze connectie richt zich vooral op de bewoners die overtuigd moeten worden om deel te nemen of bij te dragen aan het initiatief en in mindere mate op marktpartijen of de lokale politiek. Door aan te sluiten bij wat leeft in de omgeving, kunnen initiatieven draagvlak creëren en hun achterban verbreden. Andersom zou het verkondigen van een onpopulaire boodschap de band met buurtbewoners (en andere partijen) kunnen verslechteren.

3.2.3 Inzet hulpbronnen

Sociaal kapitaal

Ten slotte zijn er ook enkele mechanismen met betrekking tot de organisatiestructuur en hulpbronnen die BvB-initiatieven verder kunnen helpen. Zo stipt een casestudy naar coöperatieve bewonersinitiatieven in de warmtetransitie²⁵ het belang aan van sociaal kapitaal binnen bewonersinitiatieven. Sociaal kapitaal wordt uitgelegd als 'de kennis en contacten die beschikbaar zijn binnen het initiatief'. Een deel hiervan is het contact met gevestigde partijen (ook wel *incumbents* genoemd), zoals wordt benoemd in een studie vanuit DRIFT.²⁶ Dit vergroot volgens hen de kans op impact van het initiatief, doordat ze meer toegang hebben tot belangrijke netwerken, kennis en kapitaal,

²² Ooms, Buitelaar, Bierling & Gadellaa (2019). *Optimaal samenspel voor een aardgasvrij wijk. Zeven lessen over samenwerking, samenspel en democratische besluitvorming op weg naar aardgasvrije wijken*. Platform31.

²³ Warbroek (2019). *The Grassroots Energy Transition: The Success and Governance of Local Low-Carbon Energy Initiatives*. Universiteit Twente, Provincie Fryslân.

²⁴ Van der Schoor & Scholtens (2015). *Power to the people: Local community initiatives and the transition to sustainable energy*. Renewable and Sustainable Energy Reviews.

²⁵ Schöne, Schuurs & Van den Akker (2019). *Bewonersinitiatieven en gemeenten in de lokale warmtetransitie – succesfactoren voor samenwerking*. HIER opgewekt i.s.m. Platform31.

²⁶ Beers, Oxenaar & Notermans (2019). *Burgers, overheden, en de transitie naar aardgasvrije wijken*. DRIFT.

maar ook andersdenkenden ontmoeten wat hun gedachten aanscherpt. Dit blijkt uit interviews met meer dan honderd sociale-innovatie-initiatieven en twintig sociale-innovatienetwerken over keerpunten in hun ontwikkeling. Deze informatie werd verzameld binnen het Europese project TRANSIT, dat is uitgevoerd tussen 2014 en 2017, en waar DRIFT partner in was.²⁷ Goede contacten bij de gemeente kunnen bijvoorbeeld voordelig uitpakken voor het initiatief als het aankomt op administratieve rompslomp of wet- en regelgeving. Soms wonen betrokken ambtenaren zelf in de buurt en nemen ze deel aan het initiatief, wat de band tussen gemeente en initiatief verder versterkt. Zonder sterk sociaal kapitaal is het voor initiatieven lastiger om obstakels te overwinnen en kan het initiatief eerder vastlopen.

Competenties

Ook de aanwezige competenties in de organisatie van BvB-initiatieven lijken een rol te spelen. In een leerprogramma naar methoden voor bewonersinitiatieven om middengroepen te betrekken bij de warmtetransitie²⁸, komt naar voren dat BvB-initiatieven succesvoller zijn als zij bestaan uit verschillende soorten mensen die elkaar aanvullen. Als bewoners met verschillende competenties en verschillende attitudes samenkomen, kunnen er resultaten geboekt worden. Een effectief initiatief bestaat bijvoorbeeld uit verbinders, ondernemers en technenuten, stelt het genoemde leerprogramma.

Externe hulpbronnen

Soms worden hulpbronnen van buiten het initiatief aangetrokken, bijvoorbeeld in de vorm van subsidies. Deze hulpbronnen kunnen het initiatief verder helpen. In de eerdergenoemde casestudy naar coöperatieve bewonersinitiatieven in de warmtetransitie²⁹, wordt dit uitgelegd. De auteurs stellen dat de betrokkenheid van een gemeente een bewonersinitiatief ten goede kan komen, bijvoorbeeld als een actief lid een tegemoetkoming ontvangt om de rol van procesbegeleider in te vullen. Ook professionele partners kunnen het initiatief een duwtje in de rug geven door toegang te bieden tot kennis, capaciteit en voorfinanciering. In enkele gevallen krijgen bewonersinitiatieven zelfs structurele en langjarige ondersteuning van een gemeente of bedrijf, wat de basis vormt waarop het initiatief kan voortborduren. Tot slot zijn Energy Service Companies (ESCO's) belangrijke hulpbronnen die bewonersinitiatieven kunnen ondersteunen en ontzorgen, door hen te helpen met verduurzamingsmaatregelen en hiervan de risico's voor hun rekening te nemen.³⁰ Tot op heden zijn de meeste ESCO's echter commerciële organisaties, waarbij de vraag is hoe zij zullen verhouden tot BvB-initiatieven.

Er zitten echter ook gevaren aan het betrekken van externe partijen bij BvB-initiatieven. In een onderzoek naar burgerinitiatieven in de zorg³¹ wordt onderschreven dat gemeenten en andere organisaties geschikte kickstarters kunnen zijn voor bewonersinitiatieven, maar dat er ook gevaren zitten aan de betrokkenheid van professionals. De onderzoekers concluderen dat professionals op de achtergrond moeten blijven, wil het initiatief een succes worden. Te controlerend gedrag kan juist remmend werken voor een initiatief. Dit wordt ook benoemd in de eerder aangehaalde studie van DRIFT. Zij benoemen het risico dat een initiatief haar veranderende werking kan verliezen als ze teveel

²⁷TRANSIT project (2017). Transformative social innovation – What have we learned in four years of research?

²⁸Notten, K. (2019). *De middengroepen betrekken*. Buurtwarmte, Energie Samen.

²⁹Schöne, Schuurs & Van den Akker (2019). *Bewonersinitiatieven en gemeenten in de lokale warmtetransitie – succesfactoren voor samenwerking*. HIER opgewekt i.s.m. Platform31.

³⁰ESCO's zijn bedrijven die de aanleg en het onderhoud en beheer van (klimaat-)installaties van gebouwen overnemen. Door de toepassing van verschillende maatregelen garanderen zij een bepaalde energiebesparing voor een gebouweigenaar. ESCO's leggen afspraken met opdrachtgevers over energiebesparing vast in een langjarig prestatiecontract. Hiermee zijn de risico's, indien de besparingsdoelen niet worden gehaald, voor de ESCO. Het resultaat is een energiezuiniger gebouw, zonder dat de gebouweigenaar zelf een grote investering moeten doen. (Bron en meer informatie: rvo.nl)

³¹Haarsma & Veenstra (2016) *Burgerinitiatief om burger te activeren*. In: Tussen regels en vertrouwen; veranderende rollen in de verzorgingsstaat. Ministerie VWS.

“ingekapseld worden door de dominante manier van doen”.³² Zodoende moeten BvB-initiatieven een balans vinden tussen de goedbedoelde steun van externe partners en te veel bemoeienis en inmenging van deze partners.

Organisatorische hulpbronnen

In het eerdergenoemde proefschrift van Beau Warbroek³³ komen vergelijkbare organisatorische hulpbronnen naar voren. Warbroek noemt dit succesfactoren die binnen de invloedssfeer van de energiecoöperatie zelf liggen. Hiermee doelt de auteur op organisatorische factoren zoals de aanwezigheid van (meerdere) kartrekkers, de beschikbaarheid van tijd bij initiatiefnemers, voldoende menselijk kapitaal en financiële middelen.

De organisatorische kenmerken lijken ook een rol te spelen bij het verkrijgen van lokale ondersteuning. In een kwantitatief onderzoek naar de ontwikkeling van 26 Nederlandse BvB-initiatieven³⁴ komt naar voren, dat ondersteuning vanuit de lokale bevolking sterker wordt als directe betrokkenheid van bewoners wordt geborgd in de organisatiestructuur. Verder dienen de voordelen die met het initiatief gepaard gaan (zoals een lagere energierekening) eerlijk verdeeld te worden over de betrokkenen. Ook de mogelijkheid om een mede-initiatiefnemer of ‘koploper’ te worden, is een pré. De auteurs wijzen er tegelijkertijd op dat de organisatorische kenmerken op zichzelf geen ‘magisch instrument’ zijn waardoor de lokale gemeenschap het initiatief zal omarmen. Ook andere kenmerken, zoals de zichtbaarheid en de investeringskosten beïnvloeden de mate waarin het initiatief succesvol is binnen de lokale gemeenschap.

Professionalisering en organisatiestructuur

Voor BvB-initiatieven lijkt het ten slotte van belang om bij de start de organisatiestructuur te professionaliseren. Van der Schoor en Scholtens³⁵ stellen dat het creëren van een betrokken organisatie met een gedeelde visie en concrete doelen van belang is voor de ontwikkeling van initiatieven. Andere voorbeelden van professionalisering³⁶ zijn het ondernemen van (veel) activiteiten en het gebruik van websites en sociale media. Dit soort professionaliseringsprocessen versterken de rol van het initiatief in de lokale gemeenschap en maken het initiatief herkenbaar voor de buitenwereld en geïnteresseerde buurtbewoners.³⁷

In de bestudeerde literatuur zien we zodoende veel mechanismen terugkomen die betrekking hebben op de organisatie van BvB-initiatieven en hulpbronnen die aanwezig moeten zijn of aangetrokken moeten worden, om het initiatief tot een succes te maken. Zo lijken BvB-initiatieven kansrijker, als voldoende sociaal kapitaal en verschillende competenties aanwezig zijn. Externe en organisatorische hulpbronnen, zoals ondersteuning van de lokale overheid en/of ondersteuning van de lokale bevolking, lijken ook een belangrijke rol te spelen. Ten slotte profiteren BvB-initiatieven van een geformaliseerde organisatiestructuur.

³² Beers, Oxenaar & Notermans (2019). *Burgers, overheden, en de transitie naar aardgasvrije wijken*. DRIFT.

³³ Warbroek (2019). *The Grassroots Energy Transition: The Success and Governance of Local Low-Carbon Energy Initiatives*. Universiteit Twente, Provincie Fryslân.

³⁴ Boon & Dieperink (2014). *Local civil society based renewable energy organisations in the Netherlands: Exploring the factors that stimulate their emergence and development*. Green Bean Solutions, Universiteit Utrecht.

³⁵ Van der Schoor & Scholtens (2015). *Power to the people: Local community initiatives and the transition to sustainable energy*. Renewable and Sustainable Energy Reviews.

³⁶ Van der Schoor en Scholtens noemen dit mechanisme formalisering. Verderop komt een andere definitie van dit concept terug en dus hebben we ervoor gekozen dit mechanisme professionaliseren te noemen.

³⁷ Ondersteuningsdiensten in de energiesector zoals koepelverenigingen, projectbureaus, adviesdienstverleners en kennisplatforms zijn inmiddels landelijk en in alle provincies aanwezig en blijven zich ontwikkelen. Samen met de BvB-initiatieven vormen zij langzamerhand een coöperatieve beweging van en voor bewoners. Over dit onderwerp is in wetenschappelijke literatuur nog niet veel geschreven en dus is het nog te vroeg om te constateren of er sprake is van een ‘werkzaam element’.

3.3 Uitkomsten

Uit gesprekken met initiatiefnemers van drie BvB-initiatieven, aangevuld met literatuur en gesprekken met experts uit het energiedomein, blijkt dat drie groepen uitkomsten worden bereikt door deze initiatieven. De eerste groep uitkomsten is meer technisch van aard en gaat over duurzame opwek van energie (bijvoorbeeld via collectieve wind- of zonprojecten) en over energiebesparing door fysieke ingrepen. De tweede groep uitkomsten gaat over het gedrag van bewoners. Deze groep uitkomsten is onderverdeeld in bewustwording van het belang van de energietransitie en energiebesparing door energiebewust gedrag. De derde groep uitkomsten bevat andere maatschappelijke waarden waar veel initiatieven (niet altijd bewust) aan bijdragen, zoals een bijdrage aan sociale innovatie (nieuwe manieren van samenwerking om maatschappelijke doelen te bereiken), borging van het vraagstuk energietransitie in de maatschappij (los van de politieke wind die er waait) en het ondersteunen van actief burgerschap van medebewoners.

3.4 Randvoorwaarden

14

Hierboven zijn succesvolle mechanismen van BvB-initiatieven geschetst, zoals ze in wetenschappelijke en vakliteratuur naar voren komen. Helaas kunnen we hiermee niet beargumenteren dat BvB-initiatieven die deze mechanismen beheersen, succesvol zullen zijn, d.w.z. succesvol in het behalen van de vooraf gestelde doelen. In de bestudeerde literatuur wordt weinig aandacht besteed aan de context waarbinnen het BvB-initiatief zich afspeelt. Dat is opvallend, omdat elk initiatief te maken heeft met algemene en specifieke kansen én belemmeringen. Van belang is de vraag aan welke randvoorwaarden initiatieven zouden moeten voldoen om kans van slagen te hebben om de belemmeringen het hoofd te bieden en op termijn de vooraf gestelde doelstellingen te behalen? Het is hier wel van belang dat er onderscheid wordt gemaakt tussen BvB-initiatieven die 'licht' zijn georganiseerd en een laag activiteitsniveau hebben en BvB-initiatieven die professioneel zijn georganiseerd en een hoog ambitieniveau kennen. Een BvB-initiatief dat bijvoorbeeld als doel heeft binnen een bepaalde buurt of wijk een x-aantal zonnepanelen op daken van deelnemers te plaatsen, heeft minder last van de landelijke context (bijvoorbeeld de opvattingen van politiek leiders) en kan ongemoeid aan de slag. Grotere initiatieven, die bijvoorbeeld een heel dorp energieneutraal willen maken, zijn genooddaakt samen te werken met de gemeente, netbeheerders, banken, het bedrijfsleven, etc. om hun doelstelling te behalen. Bij deze tweede categorie zijn er barrières of systeemfalen die de kop opsteken, waardoor het initiatief, buiten hun macht om, niet zo ver komt als het had gehoopt. Hieronder wordt kort ingegaan op enkele randvoorwaarden die we zijn tegengekomen.

3.4.1 Technische randvoorwaarden

Op technisch vlak hebben BvB-initiatieven veel hindernissen te overwinnen, willen zij vergaande verduurzamingsmaatregelen treffen. Een groep bewoners kan immers niet zelfstandig een complete wijk energetisch renoveren. Lokale overheden, bedrijven en netbeheerders moeten initiatieven ondersteunen om deze technische belemmeringen te verhelpen. Beschikbare technische ondersteuning kan dus worden gezien als een belangrijke randvoorwaarde voor BvB-initiatieven. Op dit vlak ziet Thijs de la Court (van het Klimaatverbond) overheden en marktpartners regelmatig tekortschieten: initiatieven hebben niet altijd toegang tot de technische steun die nodig is om het initiatief verder te helpen.³⁸ Dit zijn belemmeringen die zich voordoen in de context van een BvB-initiatief, oftewel systeemfouten.

³⁸ In: *Energiedienstenbedrijven: Sleutel in de verduurzaming van de bestaande bouw*. GEA Notitie augustus 2016, door Thijs de la Court (algemeen secretaris, kwartiermaker Wijk van de Toekomst).

De la Court spreekt verder van marktfalen³⁹ op het gebied van verduurzaming van de bestaande bouw. Dit illustreert hij aan de hand van de uitdagingen die gepaard gaan met de installatie van een warmtepomp.⁴⁰ Warmtepompen zijn cruciaal voor het *full electric* verduurzamen van bestaande woningen. De prijs van een warmtepomp is echter een stuk hoger dan die van een HR-ketel, wat potentiële overstappers kan ontmoedigen. Hier liggen een aantal redenen aan ten grondslag. Ten eerste is er sprake van gestapelde verdienmodellen: elk onderdeel in de keten van productie tot installatie in een woning maximaliseert het eigen verdienmodel, waardoor het product onnodig duur wordt. Ten tweede liggen de risico's van de overstap bij consumenten: zij krijgen twee jaar productgarantie, maar geen garanties op de prestaties van het product. Ten derde is het energetisch rendement van de aangeboden producten te laag: producenten stellen de producten zodanig in, dat de kans op klachten en storingen minimaal is, maar naar het rendement wordt nauwelijks gekeken. Ten slotte zijn producten niet aangepast aan de Nederlandse context, maar geproduceerd voor de belangrijkste markten (zoals Zweden). Dit zorgt voor een niet-noodzakelijke kostenstijging. Marktfalen zorgt er zodoende voor dat de warmtepomp een vrij onaantrekkelijk product is. In plaats van de warmtepomp te zien als verdienmodel (door een lagere rekening bijvoorbeeld), is het de grote voorinvestering die het meest in het oog springt. Deze casus laat zien dat door marktfalen het voor BvB-initiatieven een flinke klus is om andere buurtbewoners te verleiden om ook een warmtepomp te nemen, simpelweg omdat de prijs nog te hoog is. Aan de randvoorwaarde van toegankelijke en betaalbare producten wordt in dit geval dus niet voldaan. Ongetwijfeld spelen soortgelijke belemmeringen bij andere producten ook een rol.

Schwencke noemt (naast de eerder genoemde) nog een aantal basiscondities voor de lokale energiebeweging om door te kunnen groeien:⁴¹

15

- Duurzame productie-installaties moeten aangesloten kunnen worden op het elektriciteitsnetwerk. Dit vormt in toenemende mate een probleem, en een spel dat deels in concurrentie met andere ontwikkelaars plaatsvindt. Het Rijk en de netbeheerders zouden toegang tot het netwerk kunnen reguleren, waarbij lokale initiatiefnemers voorrang krijgen boven ontwikkelaars van buiten de regio.
- Er moeten voldoende projectontwikkelaars, installatiebedrijven en technische vakmensen zijn om de projecten uit te voeren. Dit is problematisch in een krappere arbeidsmarkt. Dit is problematisch voor alle ontwikkelaars.
- De markt moet voldoende ruimte bieden aan nieuwe 'lokale' spelers met een maatschappelijke doelstelling, waaronder burgercoöperaties of andere lokale partijen. Een gelijk en eerlijk speelveld is een voorwaarde. Nu bepalen een beperkt aantal marktpartijen en investeerders het speelveld voor de energiemarkt. Het is lastig voor nieuwe toetreders. Overheden kunnen een belangrijke rol spelen in het versterken van de positie van lokale partijen, door in ruimtelijke toetsingskaders en aanbestedingsbeleid richtlijnen op te nemen voor sociale en maatschappelijke ontwikkeling van duurzame energieproductie.
- Er moet voldoende draagvlak zijn onder bewoners voor specifieke projecten. Participatie in de planfase is een belangrijk onderdeel van de coöperatieve aanpak en inmiddels ook gemeengoed onder andere ontwikkelaars. De verwachting is dat hiermee het draagvlak voor lokale productie

³⁹ Marktfalen wordt uitgelegd als: het tekortschieten van de werking tussen vraag en aanbod.

⁴⁰ In: *Energiedienstenbedrijven: Sleutel in de verduurzaming van de bestaande bouw*. GEA Notitie augustus 2016, door Thijs de la Court (algemeen secretaris, kwartiermaker Wijk van de Toekomst).

⁴¹ Zie Anne Marieke Schwencke (2019), *Verkenning toekomstpotentieel burger-energiebeweging 2030: Energie in eigendom van de lokale gemeenschap*, onderzoek in opdracht van het ministerie van Economische Zaken en Klimaat, mede op verzoek van Energie Samen (samenwerkende energiecoöperaties), As I-Search onderzoek.

groter wordt. Het is echter geen garantie: de uitkomst van een participatietraject kan ook zijn dat de lokale omgeving geen wind- of zonne-energie wil op een specifieke locatie.

3.4.2 Financiële randvoorwaarden

Een andere voorwaarde voor ambitieuze BvB-initiatieven die vergaand willen verduurzamen, is de beschikbaarheid van financiële arrangementen die het initiatief helpen de ingrepen te bekostigen. Arrangementen kunnen betrekking hebben op individuele bewoners, maar ook op bewonerscollectieven (zoals met een postcoderoos project). Financiële arrangementen kunnen de consument (of in dit geval, een BvB-initiatief) ontzorgen door financiële belemmeringen of risico's weg te nemen. Om bijvoorbeeld een zonnepark aan te leggen, zal een initiatief een flinke investering moeten doen. In een onderzoek van Platform31 naar financiële arrangementen voor woningeigenaren met een smalle beurs, worden enkele voorbeelden gegeven van dergelijke arrangementen.⁴² In het stuk wordt geconcludeerd dat financiële arrangementen schaars zijn, veelal in pilot-vorm voorkomen of nog in de kinderschoenen staan en dat financiële arrangementen vaak regiogebonden zijn en dus niet overal beschikbaar. Aan de randvoorwaarde 'beschikbaarheid van financiële arrangementen' wordt dus niet overal voldaan, wat het realiseren van vergaande verduurzamingsingrepen ingewikkeld kan maken voor BvB-initiatieven. Een rendabel BvB-initiatief is afhankelijk van nationale stimuleringsregelingen, zoals de regelingen omtrent de postcoderoos (verlaagd tarief), saldering of andere vervangende regelingen. De financiële randvoorwaarde is cruciaal, omdat zonder solide business case (waarin niet constant verlies wordt geleden of te duur is om nieuwe leden aan te trekken) geen coöperatie zich kan ontwikkelen. In Duitsland neemt de groei van het aantal nieuwe coöperaties bijvoorbeeld af, sinds de financiële regelingen significant zijn versoberd.⁴³

16

3.4.3 Beleidscontext en juridische randvoorwaarden

In Warbroek's proefschrift over energiecoöperaties in Friesland⁴⁴, worden ook enkele randvoorwaarden geschetst. De auteur richt zich met name op de relatie tussen de energiecoöperatie en de overheid en concludeert dat de lokale beleidscontext dikwijls niet faciliterend is voor bewonersinitiatieven. De beleidscontext kan dus een belemmering vormen, net als de gelimiteerde capaciteit van veel gemeenten. Wat betreft ondersteuning vanuit lokale overheden, ziet Warbroek dat de mate van ondersteuning sterk verschilt per gemeente. Het ene BvB-initiatief heeft dus te maken met andere randvoorwaarden en externe hulp dan het andere. Niet alleen het Rijk, maar de provincie en gemeenten zijn van cruciaal belang in het ondersteunen van deze BvB-initiatieven. Uiteindelijk ziet Warbroek de grootste hindernis voor energiecoöperaties in het realiseren van geldstromen door financiering (van bijvoorbeeld de overheid of leden).

Ook de beleidscontext op Rijkniveau kan belemmerend werken. Op het gebied van wet- en regelgeving kunnen BvB-initiatieven op barrières stuiten, als zij innovatieve projecten of activiteiten willen opstarten. Zo is er (nog) een verbod op energiehandel door consumenten en ook privaat bezit van het elektriciteitsnet is niet toegestaan. Maar BvB-initiatieven hebben net zoveel te maken met lokale overheden. Provincies en gemeenten moeten bijvoorbeeld ruimte creëren voor wind- en zonneparken, zodat er voldoende locaties zijn voor duurzame energieprojecten. Daarnaast moeten burgers toegang hebben tot daken en grondposities. En het meest voor de hand liggende voorbeeld: als er geen windontwikkeling wordt toegestaan, dan kunnen coöperaties niet aan de slag met windenergie.

⁴² Can, 't Hooft & Sterrenberg (2020). *Verduurzamen met een smalle beurs: een selectie van arrangementen voor woningeigenaren*. Platform31

⁴³ Leuphana, Universität Lüneburg, (2017).

⁴⁴ Warbroek (2019). *The Grassroots Energy Transition: The Success and Governance of Local Low-Carbon Energy Initiatives*. Universiteit Twente, Provincie Fryslân.

Gemeenten en provincies spelen dus een belangrijke rol als het gaat om de beleidscontext en juridische randvoorwaarden. In veel gevallen zijn zij het bevoegd gezag dat een voorkeur kan uitspreken voor lokaal eigendom, actieve burgerparticipatie in de omgevingsvisie, toetsingskaders, aanbestedingsbeleid en bij concessieverlening.⁴⁵ Ten slotte spelen overheden (zowel lokaal als centraal) een belangrijke rol in het versterken van de positie van lokale partijen, onder andere door sociale en maatschappelijke randvoorwaarden voor de energietransitie in de regio te formuleren. Voorbeelden hiervan zijn het Klimaatakkoord (en de nadruk op participatie), de Regionale Energie Strategieën, de warmtewet (en de beoogde herziening ervan) en de eerder genoemde aanbestedingsprocedures en toetsingskaders. Bij deze voorbeelden kunnen overheden randvoorwaarden formuleren die ervoor zorgen dat lokaal eigendom en participatie wordt gestimuleerd.

3.5 Mechanismen en randvoorwaarden uit andere domeinen

Tot nu toe hebben we ons gericht op succesvolle mechanismen van BvB-initiatieven in de energietransitie. Omdat reeds gepubliceerde literatuur over dit onderwerp schaars is, kan de verzamelde kennis aangevuld of vergeleken worden met onderzoek uit andere domeinen.⁴⁶ De werkzame mechanismen van BvB-initiatieven in andere domeinen zullen (waarschijnlijk) niet een-op-een aansluiten bij wat leeft in het energiedomein. Wel kunnen er nieuwe mechanismen of randvoorwaarden naar voren komen die in de bovenstaande tabel ontbreken en wellicht ook van toepassing zijn op BvB-initiatieven in het energiedomein. Hieronder gaan we in op werkzame mechanismen die een rol spelen in andere domeinen, zoals de zorg en het sociaal domein. Sommige onderzoeken richten zich niet op een specifiek domein, maar richten zich bijvoorbeeld op alle BvB-initiatieven die zich bezighouden met het '*vormgeven en implementeren van diensten of goederen ten behoeve van de lokale gemeenschap*'.⁴⁷ Dit kunnen bijvoorbeeld zorgcoöperaties zijn, waarin burgers zelf zorg aanbieden voor de lokale gemeenschap of kleinschaligere initiatieven waarin wijkbewoners een stuk groen beheren.

17

3.5.1 Professionele organisatiestructuur

Igalla en Van Meerkerk⁴⁸ onderzochten in een kwantitatieve analyse van 56 cases de factoren die bijdragen aan de duurzaamheid⁴⁹ van burgerinitiatieven. Zij concluderen dat de duurzaamheid van burgerinitiatieven positief samenhangt met de *organisatorische vormgeving* en ook met de *sterkte van de netwerkstructuur*. Met organisatorische vormgeving wordt bedoeld: de formalisatie van de organisatie, de aanwezigheid van een fysiek-sociale infrastructuur en de mate waarin er *exposure* plaatsvindt. Formalisatie van een burgerinitiatief houdt in dat de samenwerking formaliseert in bijvoorbeeld een stichting, coöperatie of vereniging. Hieruit blijkt de ambitie van burgers om een langere termijn samenwerking aan te gaan met andere bewoners, organisaties en instanties. Daarnaast is een geformaliseerde vorm vaak een vereiste om in aanmerking te komen voor subsidies of andere vormen van ondersteuning. De fysiek-sociale infrastructuur van een burgerinitiatief betekent het bezitten van een fysieke plek, wat het initiatief kan helpen met het verkrijgen van zichtbaarheid en interactie tussen de leden. Ook helpt een fysieke ontmoetingsplek bij het werven van vrijwilligers en helpt het bij de interactie tussen leden van het initiatief en potentieel geïnteresseerde bewoners. *Exposure* beïnvloedt

⁴⁵ PBL, Handelingsperspectief van gemeente, 2017. Hoofdstuk 2 Wettelijke instrumenten en bevoegdheden gemeenten, in samenwerking met AS-I Search, 2017. Eversheds, Locaties voor energiecoöperaties, in opdracht van Rijksdienst voor Ondernemend Nederland, 2016.

⁴⁶ In onze zoektocht naar effectiviteitsstudies in andere domeinen dan het energiedomein, d.w.z. studies waarin de vraag centraal staat of het initiatief leidt tot de realisatie van de gestelde doelstellingen, komen we tot dezelfde conclusie: die studies zijn er niet. Hierbij dient te worden opgemerkt dat onze zoektocht vrij beperkt van omvang was.

⁴⁷ Igalla & Van Meerkerk (2015), De duurzaamheid van burgerinitiatieven. Een empirische verkenning, Bestuurswetenschappen.

⁴⁸ Idem.

⁴⁹ Duurzaamheid verwijst naar het vermogen om langdurig te blijven bestaan.

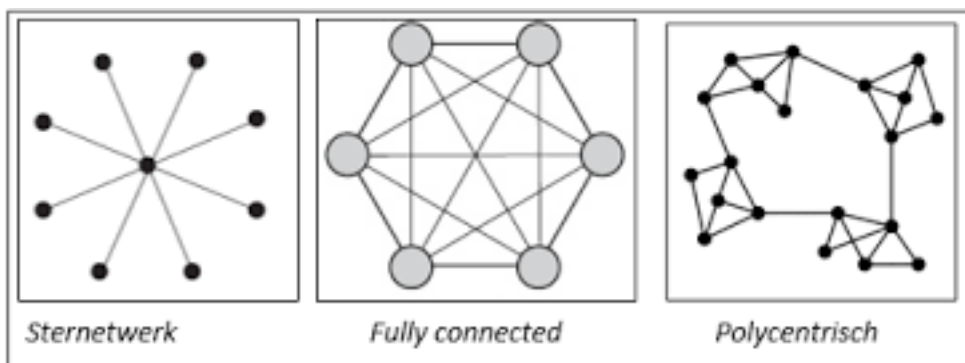
ten slotte ook de duurzaamheid van een burgerinitiatief: bekendheid en bereikbaarheid van het initiatief kan de steun doen laten toenemen, zo geven de onderzoekers aan. Bijvoorbeeld het opzetten van een website helpt een initiatief om steun te mobiliseren en de reikwijdte naar de buitenwereld te vergroten.

Ook vonden de onderzoekers een verband tussen de sterkte van de netwerkstructuur en de duurzaamheid van BvB-initiatieven. Het sternetwerk, waarin het initiatief draait om een centrale actor, blijkt minder duurzaam te zijn dan een *fully connected* of polycentrisch netwerk (zie Figuur 3 hieronder voor een schematische weergave). In de praktijk kunnen we dit vertalen naar een initiatief dat niet één, maar meerdere kartrekkers heeft of een initiatief waarin samengewerkt wordt door een groep bewoners met verschillende competenties. Uit het onderzoek van Igalla en Van Meerkerk komen zodoende vier succesvolle mechanismen bovendrijven: de formalisatie van de organisatie, de aanwezigheid van een fysiek-sociale infrastructuur, de mate van exposure en de sterkte van de netwerkstructuur.

3.5.2 Draagvlak voor zorgcoöperaties

Ook in de zorg zetten burgers zich in om diensten te leveren aan de lokale gemeenschap. Zo hebben Boumans en Swinkels⁵⁰ onderzoek gedaan naar werkzame en belemmerende factoren die een rol spelen bij de oprichting en voortzetting van zorgcoöperaties. Hiervoor voerden zij aan de hand van twintig individuele interviews kwalitatief onderzoek uit bij drie zorgcoöperaties, met behulp van individuele interviews. Zij bekeken dit vraagstuk vanuit de perspectieven van zorgvragers, zorgverleners en initiatiefnemers. Omdat dit het meest relevant is voor deze notitie, beperken we ons hier tot het perspectief van de initiatiefnemers. Vanuit dat perspectief onderscheiden de auteurs drie werkzame factoren die een rol spelen voor zorgcoöperaties. Allereerst is *voldoende draagvlak* voor een zorgcoöperatie van belang. Dit draagvlak wordt gecreëerd door te luisteren naar de behoeften van buurtbewoners en deze behoeften te verweven met de visie en doelstellingen van de coöperatie. Ten tweede is het belangrijk om *snel activiteiten* vanuit de zorgcoöperatie te starten, zodat buurtbewoners zien wat er gerealiseerd wordt. Ten slotte is het van belang dat bij de oprichting van de coöperatie, de initiatiefnemer(s) een ondernemingsvorm kiest, waarbij leden veel invloed op het beleid hebben. Als dit ontbreekt, loopt de coöperatie het gevaar (belangrijke) leden te verliezen.

18

Figuur 3 Drie soorten netwerkstructuren

Aan de andere kant onderscheiden Boumans en Swinkels enkele belemmerende factoren of randvoorwaarden voor de voortzetting van een zorgcoöperatie. Hiertoe behoren de hoeveelheid aan regelgeving waar een zorgcoöperatie mee te maken krijgt, het niet meewerken van andere instellingen en het niet faciliteren door de gemeente. Indien andere instellingen en de gemeente wél meewerken,

⁵⁰ Boumans & Swinkels (2015), *Gedeeld eigenbelang: Een verkennend onderzoek naar werkzame en belemmerende factoren van zorgcoöperaties*, Tranzo.

dan zijn dit juist werkzame factoren voor de coöperatie. In het onderzoek van Boumans en Swinkels lopen werkzame factoren en randvoorwaarden door elkaar heen: de genoemde belemmerende (of faciliterende) factoren oefenen van buiten invloed uit op de continuïteit van de initiatieven.

3.5.3 Knelpunten burgerinitiatieven in de zorg

In een onderzoek van Movisie⁵¹ wordt uitgebreid ingegaan op knelpunten van burgerinitiatieven rondom zorg en ondersteuning.⁵² In deze notitie passen hun bevindingen onder het kopje 'randvoorwaarden en systeemfalen'. De onderzoekers beschrijven drie thema's waarop burgerinitiatieven knelpunten ervaren. De (tekortschietende) samenwerking met gemeente, aanbieders en zorgverzekeraars is het vaakst genoemde en belangrijkste knelpunt. Vooral wanneer het initiatief geen erkenning krijgt als volwaardige partij of samenwerkingspartner, wordt dit als knelpunt bevonden. Ten tweede werkt wet- en regelgeving soms belemmerend voor burgerinitiatieven: de regels en wetten worden vaak als onduidelijk ervaren evenals de betekenis ervan voor een initiatief. Ten slotte ervaren veel initiatieven hinder van een gebrek aan financiële middelen. Dit knelpunt speelt bij de start van het initiatief, maar ook als men al in de uitvoerende fase zit. Deze drie knelpunten worden ervaren door initiatiefnemers in het zorgdomein, maar de bevindingen tonen gelijkenissen met de randvoorwaarden/systeemfalen die bijvoorbeeld De la Court noemt.

3.5.4 De rol van overheidsinstanties

BvB-initiatieven hebben constant te maken met overheden. Centrale overheden bepalen regelgeving, lokale overheden spelen een meer faciliterende rol. In de wetenschappelijke literatuur over bewonersinitiatieven (zowel in het energiedomein als daarbuiten) wordt de rol van overheidsinstanties breed uitgemeten omdat hun rol en houding als een belangrijke randvoorwaarde voor het slagen van een bewonersinitiatief wordt gezien. De Nationale Ombudsman deed onderzoek naar de rol van overheidsinstanties bij bewonersinitiatieven. Wat kunnen zij verwachten van de overheid en, andersom, wat kunnen overheidsinstanties betekenen voor bewonersinitiatieven? Ook deze bevindingen passen onder het kopje 'randvoorwaarden/systeemfalen' omdat bewonersinitiatieven zelf weinig invloed hebben op de rol van overheidsinstanties.

19

De Nationale Ombudsman heeft eerst ruim honderd initiatieven een vragenlijst laten invullen en vervolgens zijn betrokkenen van zes initiatieven geïnterviewd.⁵³ Bewonersinitiatieven hebben bepaalde verwachtingen van overheidsinstanties. Zij zien graag dat de overheid ondersteuning en hulp op maat biedt, bijvoorbeeld door financiering en huisvesting mogelijk te maken. Daarnaast behoort de overheid (volgens de respondenten) in mogelijkheden in plaats van regels te denken, als één geheel op te treden, duidelijkheid over de mogelijkheden te bieden en het initiatief serieus te nemen. Echter, in praktijk ervaren initiatiefnemers dat de overheid traag, ondoorzichtig, onduidelijk, onvoldoende geïnteresseerd en/of tegenstrijdig handelt. Zodoende blijkt dat de overheid een belangrijke randvoorwaarde voor een bewonersinitiatief is, maar dat 'systeemfalen' kan optreden zodra een overheidsinstantie onvoldoende responsief is.

De hierboven besproken literatuur geeft een overzicht van mechanismen en randvoorwaarden die een rol lijken te spelen in andere domeinen dan het energiedomein. Er komen enkele interessante inzichten bovendrijven die in onderzoeken naar BvB-initiatieven in de energietransitie niet zijn gevonden. Zo ontbreken in het eerdere overzicht bijvoorbeeld de drie factoren die Igalla en Meerkerk beschrijven omtrent de organisatorische vormgeving van BvB-initiatieven. Dit zijn: de formalisatie van de

⁵¹ *Wat knelt? Inventarisatie knelpunten bij burgerinitiatieven in zorg en ondersteuning* (2016). Movisie, Vilans.

⁵² Het onderzoek vond plaats op basis van o.a. deskresearch, enquêtes onder 249 initiatieven, gesprekken met experts e.d.

⁵³ Verhoef, Ruitenburg, Luttmer, Heirweg & Andric (2018). *Burgerinitiatief: waar een wil is...* De Nationale ombudsman.

organisatie, de aanwezigheid van een fysiek-sociale infrastructuur en de mate waarin er exposure plaatsvindt. Ook uit het onderzoek van Boumans en Swinkels komen interessante inzichten naar voren. Zij wijzen bijvoorbeeld op het belang om als BvB-initiatief (in dit geval een zorgcoöperatie) snel activiteiten te starten zodat buurtbewoners weten wat er speelt en resultaten zien. Verder laat het onderzoek van Movisie naar burgerinitiatieven in de zorg enkele knelpunten zien: de tekortschietende samenwerking met gemeenten, aanbieders en zorgverzekeraars, belemmerende wet- en regelgeving en een gebrek aan financiële middelen. Deze knelpunten lijken te bevestigen wat onder randvoorwaarden/systeemfalen in het energiedomein is beschreven. Ten slotte gaat het rapport van de ombudsman in op de randvoorwaarden die een rol spelen in de relatie tussen overheidsinstellingen en BvB-initiatieven. Waar de eerder beschreven randvoorwaarden voor BvB-initiatieven in het energiedomein vooral ingaan op technische, juridische of financiële belemmeringen en randvoorwaarden, voegt het stuk van de ombudsman inzichten toe over de rol en houding die een overheidsinstelling inneemt. Onduidelijk is echter of de genoemde factoren ook van toepassing zijn op BvB-initiatieven in het energiedomein. Helder is wel dat de verkenning van literatuur in andere domeinen dan het energiedomein interessante informatie biedt die zeker aandacht verdient.

4 Conclusies

Er is geen (wetenschappelijk) onderzoek bekend waarin de effectiviteit (en impact) van Bewoners-voor-Bewonersinitiatieven in de energietransitie centraal staat. Het is dus niet bekend wat de relatie is tussen verschillende mechanismen binnen BvB-initiatieven en het al dan niet behalen van de doelstellingen van die BvB-initiatieven. Op basis van gesprekken met BvB-initiatieven, aangevuld met literatuur en gesprekken met experts, konden we wel bepalen aan welke uitkomsten de initiatieven bijdragen. Dit zijn op hoofdlijnen: duurzame opwek van energie en energiebesparing, bewustwording en draagvlak en andere maatschappelijke waarden (zoals sociale innovatie). Er is daarnaast wel onderzoek, waarin de mechanismen (bouwstenen) binnen BvB-initiatieven centraal staan. Daaruit komt bijvoorbeeld het belang van koplopers (initiatiefrije bewoners en/of zakelijke professionals) in BvB-initiatieven naar voren en het belang van een diverse samenstelling (verbinders, ondernemers en techneuten) van BvB-initiatieven, maar of die mechanismen ertoe leiden dat BvB-initiatieven hun doelstellingen bereiken (en tot impact) is onduidelijk. Verder gaan enkele onderzoeken (zoals dat van Beau Warbroek) in op wat BvB-initiatieven succesvol maakt op het gebied van (bijvoorbeeld) het aantal klanten en gerealiseerde activiteiten en welke mechanismen hieraan bijdragen. Ook in deze onderzoeken staat het behalen van doelstellingen niet centraal en is het onduidelijk of de mechanismen hiertoe leiden.

Veel literatuur behandelt hoe overheden BvB-initiatieven kunnen ondersteunen. Andere literatuur gaat in op de vraag waarom individuele bewoners zich wel of niet in willen zetten voor de energietransitie. Hieruit hebben we mechanismen herleid, die mogelijk de effectiviteit en impact van BvB-initiatieven beïnvloeden. In de programmatheorie van figuur 2 zijn de belangrijkste mechanismen en randvoorwaarden uit de literatuur schematisch weergegeven. Deze zijn tot stand gekomen door een groot aantal studies naast elkaar te leggen, wat de betrouwbaarheid ten goede komt. De literatuur uit andere domeinen is hier buiten beschouwing gelaten, omdat niet gesteld kan worden dat deze bevindingen ook gelden voor BvB-initiatieven in het energiedomein. De mechanismen zijn op hoofdlijnen: sociale netwerken, aansluiten bij wat leeft en de inzet van hulpbronnen. Deze mechanismen moeten echter verder onderzocht worden, voordat geconcludeerd kan worden dat deze invloed hebben op de effectiviteit en impact van de initiatieven. Nog moeilijker wordt het om individuele relaties te leggen tussen bepaalde mechanismen en uitkomsten. De onderbouwing die we hebben aangetroffen in de literatuur, is in veel gevallen wat mager (veelal op basis van enkele interviews of enquêtes met buurtbewoners) en daarom dienen we voorzichtig te zijn in onze conclusies. In een vervolg zullen wij ons daarom richten op het verder uitzoeken van de relatie tussen mechanismen en uitkomsten die door BvB-initiatieven worden bereikt. Zodat zij gericht ondersteund kunnen worden en beter te verantwoorden is waarom zij belangrijk zijn voor de energietransitie in Nederland en deze ondersteuning waard zijn.